

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 4-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

O‘QUV LUG‘ATIGA ETNOGRAFIK BIRLIKNI TANLASH TAMOIYILLARI: LINGVISTIK VA METODIK ASOSLAR

Kamola Saidova

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek
tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

kamolasaidova603@mail.com
90 2980084

Annotatsiya. O‘quv lug‘atlarida etnografizmlarni tanlash masalasi tilshunoslik, madaniyatshunoslik va leksikografiyaning kesishgan nuqtasida turgan dolzarb vazifa. Ushbu maqolada o‘quv lug‘ati uchun mos etnografik birlik tanlash mezonlari didaktik, lingvomadaniy va leksik-uslubiy tamoyillar asosida bayon qilinadi. Har bir birlikning madaniy, estetik va tarbiyaviy yuklamasiga ko‘ra lug‘atga kiritilish zarurati asoslanadi. Shuningdek, paradigmatic va sintagmatic bog‘liqliklar, orfografik hamda grammatik me‘yorlarga rioya etish tamoyillari ham e‘tiborga olinadi. Misollar orqali o‘quv lug‘ati uchun tavsiya etilgan so‘zlar tizimlashtirilib, ularning til va madaniyatni integratsiyalovchi vosita o‘laroq ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *o‘quv lug‘ati, etnografizm, lingvomadaniy birlik, didaktik tamoyil, leksik-uslubiy qiymat, paradigmatic bog‘liqlik, til va madaniyat, izohli lug‘at.*

KIRISH

Tilning boyligi va uzoq umr ko‘rishi — zamonaviy ehtiyoj bilan birga tarixiy xotira, madaniy qatlam va xalq hayot tarziga bog‘liq bo‘lgan leksik birliklarini saqlab qolish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, o‘zbek tilining rivoji uchun ham urf-odatlar, an‘analari, kasb-hunar, marosim va turmush tarzini aks ettiruvchi etnografik birliklarni tizimli o‘rganish, ularni lug‘atga kiritish va yosh avlodga yetkazish nihoyatda muhim vazifa. Bugun yoshlar nutqida kam uchrayotgan, ammo xalq hayotining tarixiy-madaniy manzarasida muhim o‘rin tutgan etnografik so‘zlarni o‘quv lug‘atlari orqali ilmiy asosda sistemalashtirish — tilshunoslik bilan birga madaniyatshunoslik, antropologiya, folklorshunoslik kabi sohalar uchun ham ahamiyatli. Etnografizmlarni o‘quv lug‘atlarida tartiblashtirish leksik boylikni oshirish bilan birga xalq tafakkuri, madaniy identitetni o‘quvchiga tanishtirishda ilmiy vosita sifatida ahamiyatli. Vaqt o‘tishi bilan unut bo‘layotgan yoki nafaol qatlamga o‘tayotgan xalqimizning etnomadaniy lug‘aviy birliklarini yig‘ish, lug‘atlashtirish va ilmiy-nazariy

jihatdan tadqiq qilish tilshunoslik fani, xususan, leksikografiyaning muhim vazifasi sanaladi.[Amonturdiyev N. R., 2021] Mazkur holat qator muammolar yechimini talab qiladi:

1. *Nofaollashayotgan leksika muammosi.* Yoshlar nutqida ko‘p etnografizm ishlatilmasdan, nofoal leksik qatlarga o‘tib boryapti. Bu holat xalqning tarixiy-madaniy tajribasini aks ettiruvchi til birliklarining yo‘qolish xavfini keltirib chiqaradi. Mazkur so‘zlar faqat og‘zaki nutqda, ko‘pincha dialektal tarzda saqlanib qolmoqda. Maxsus tadqiqotlar natijasida aniqlangan etnografizmlar, odatda, faqat soha doirasidagi lug‘atlarda uchraydi va ularning faqat tor mutaxassislar doirasida qo‘llanishi bunday til birliklarining kundalik nutq hamda ta’lim jarayonida faol ishlatilishiga to‘sqinlik qilmoqda;

2. *Hozirgacha etnografizmni lug‘atga kiritishda qat’iy mezonlar tizimi shakllanmagan;*

3. *Entografizmni lug‘atlashtirishdagi murakkablik.* Entografizmni leksikografik talqini lingvistik izohdan tashqari tarixiy, madaniy, diniy estetik qirralarni aks ettiruvchi kompleks ta’rif talab qilishi maxsus yondashuvga asoslanishni taqozo qiladi.

Mazkur taqdiqotda o‘quv lug‘ati uchun etnografizmlarni tanlash mezonlari masalasiga to‘xtalmoqchimiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Etnografizmlar va ularning leksikografik talqiniga doir qator izlanishlar amalga oshirilgan. Jumladan, etnografizmlarning til sistemasida tutgan o‘rni, ularning nutqda voqelanishi, etnoleksemlarni mikromaydonga birlashtirishning sistemaviy xususiyatlari tahlil qilingan [Qahhorova M., 2009], etnografizmlarni dialektizmdan farqli hodisa sifatida o‘rganishda [Amonturdiyev N. R., 2021] dastlabki lingvistik manba hisoblangan [Qosimova R., 2018] etnografizmlarning tarixiy ildizlari, strukturaviy-semantik xususiyati, leksikografik talqini, ayniqsa, Surxondaryo vohasiga xos etnomadaniy birliklarning ideografik tasnifi keng tahlil etilgan [Amonturdiyev N., 2021], “etnografizm” tushunchasini lingvomadaniy birlik sifatida baholab, Surxondaryo vohasining o‘ziga xos urf-odatlar va an‘analari negizida shakllangan dialektal etnografizmlar tahliliga bag‘ishlangan [Raxmanov B. A., 2024] tadqiqotlar milliy tilning madaniy xususiyatini saqlagan hududiy leksik boylikdan amaliy foydalanish asoslarini taqdim etadi. Shuningdek, sohaga doir leksikografik ishlar [Шоабдурахмонов Ш., 1962; Mirzayev H., 1991; Рахимов С., 1995; Нафасов Т., 2011; Тўйчибоев, Қашқирли Б., 2012; Begmatov E., 2016] etnografizmlarning leksik bazada rasmiylashuvi, lingvistik maqomini belgilashda tayanch manbalarni taqdim qiladi. Etnografizmlarning nazariy hamda leksikografik talqiniga asoslangan manbalar asosida o‘quv lug‘ati uchun so‘z tanlash mezonlarini aniqlash mumkin. Bu jarayonda qaysi entografizmni tanlash kerak hamda qanday rasmiylashtirish kerak degan savollarning yechimi o‘quv lug‘ati uchun so‘z tanlash tamoyilining asosini tashkil etadi.

Etnografizmlarning leksikografik talqinini monografik ko‘lamda tadqiq qilgan olim N. Amonturdiyev etnografik birliklar o‘zbek tili izohli lug‘atlarida tor tematik doirada, kontekstsiz, asosan, so‘zning tashqi umumiy ma’nosi berilib, madaniy, tarixiy, ijtimoiy mazmuni e’tibordan chetda qolganini o‘rganishlari davomida aniqlaydi. Jumladan, mavjud

izohli lug‘atlarda, asosan, diniy-marosim va urf-odat mazmuniga, xalqning turmush tarzi, kasb-hunari, kiyim-kechak, taom, o‘yin va ijtimoiy munosabatlarga oid lisoniy boyliklari yetarlicha yoritilmagani bois bu sohalarni etnolingvistik jihatdan o‘rganish zaruratini ta’kidlaydi [Amonturdiyev N.R., 2021]. Semantik jihatda boy, madaniy qatlam birliklarini o‘quv lug‘atlarida berilishi o‘qish va tushunish jarayonida samarali nutq, mantiqli yozuv va tafakkur tarbiyasiga xizmat qiladi. Bu esa mazkur birliklarni o‘quv lug‘atlariga kiritish, o‘quvchi bilan tizimli tanishtirib borish vazifasini qo‘yadi.

Etnografizmlarni o‘quv lug‘atlariga kiritish jarayonida yuqoridagi kabi leksikografik tadqiqot va ishlar nazariy asos va metodik mezonlarni aniqlashda ahamiyatli. Tadqiqotlarda qo‘llangan empirik izlanish natijalari lug‘at tuzish uchun amaliy yondashuv yo‘lini ko‘rsatadi. Shunga asosan, “Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати” hamda “Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари” lug‘atiga kiritilgan etnografizmlar tahlili va o‘quv lug‘ati xususiyatlariga ko‘ra quyidagi tamoyillar asosida etnografik leksemalarni tanlash mumkin:

1. *Ta’limiy ahamiyatga ega bo‘lishi (didaktik tamoyil)*. O‘quv lug‘ati – tilning leksik tizimi modelini aks ettirishi bilan birga o‘rgatuvchi (pedagogik) vosita ham. Tanlangan so‘zlar yosh avlodga o‘z xalqining urf-odati, qadriyati, tafakkur tarzi, ma’naviy-ma’rifiy qarashlarini tushunarli va o‘rganishga arziydigan shaklda yetkazishi kerak. Masalan, o‘quvchi “*azaochdi*”, “*azatutish*”, “*qo‘niqjoy*”, “*qo‘niqchi*” “*qo‘shanch*”, “*kengashoshi*” kabi so‘zlar va ularga berilgan aniq izohlar orqali milliy tarbiya asoslari haqida ma’lumotga ega bo‘ladi. Bunda xalqimizga xos motam va to‘y madaniyati, oilaviy marosimlarda tarbiya namunasi, xullas, an’anaviy odob-axloq qadriyatlari haqida tushunchaga ega bo‘ladi.

2. *Madaniy kodni yetkazish qobiliyati (lingvomadaniy tamoyil)*. Etnografizm – xalqning tarixiy tajribasi va ijtimoiy ong, urf-odati va e’tiqodining verbal vositasi. O‘quv lug‘ati uchun tanlangan leksik birlik orqali xalqning “ong modeli” tushuntirishi kerak. Masalan, “*non tishlatdi*”, “*yorabazan*”, “*parichoy*”, “*chillaoshi*” kabi etnografizmlar xalq tafakkuri ichki dinamikasi, axloqiy qadriyatini til orqali ifodalaydi.

3. *Leksik-uslubiy hamda badiiy qiymatga egaligi (leksik- uslubiy tamoyil)*. O‘quvchi o‘quv adabiyoti va badiiy matnlarda tarixiy-madaniy xususiyatga ega, kam qo‘llanuvchi, biroq stilistik, tasviriy va estetik yuklamaga ega bo‘lgan etnografizmlarga duch keladi. Bu so‘zlar matnning umumiy ma’nosini, obrazli ifodasini, muhit va ijtimoiy fonini to‘liq anglash uchun zarur. Shu boisdan, bunday birliklarni o‘quv lug‘atiga kiritish o‘quvchida badiiy nutqning semantik mazmun chuqurligini tushunish, so‘zning tarixiy-estetik funksiyasini sezish, adabiy va dialektal konnotatsiyani ajrata olish malakasini shakllantirishda muhim vosita. Masalan, “*g‘ilindi*”, “*arg‘imchoq*”, “*qaychiquda*”, “*qaytarma*” kabi etnografizmlar adabiy matn, darslik va xalq og‘zaki ijodida uchraydi. Shunday ekan, bularni o‘quv lug‘atlariga kiritish o‘quvchining estetik mushohada qilish qobiliyatini oshiradi.

Yuqoridagi tamoyillar asosida etnoleksemalar *umumxalq madaniyatiga daxldor, semantik jihatdan boy, didaktik vosita sifatida o‘rganishga yaroqliligi* sababli o‘quv lug‘atlarida quyidagi ma’no turlariga ko‘ra rasmiylashtirilishi kerak:

- marosimlarga oid so‘zlar;
- uy-ro‘zg‘or va yashash tarziga oid etnografizmlar;
- oziq-ovqat nomlari;
- bolalar o‘yinlari;
- e‘tiqod va xurofotga oid so‘zlar

NATIJA VA MUHOKAMA

“Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати” hamda “Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари” lug‘atiga kiritilgan etnografizmlardan didaktik, lingvomadaniy, leksik uslubiy qiymat jihatdan o‘quv izohli lug‘atiga kiritilishi mumkin bo‘lgan so‘zlar ro‘yxatini keltiramiz:

1- jadval

Etnografizm	Manbadagi izohi	O‘quv lug‘ati uchun tavsiya qilingan izoh
AZABURON	Marhumning xotirasi uchun kiyilgan azalik kiyimlarni tashlash marosimi. Marhumning xotiri uchun azalik kiyimlarni kiygan uning ayol qarindosh - urug‘lari tomondan dafn marosimidan keyin qirq kun, olti oy va yil o‘tgach ijro etaladi. Bunda, albatta, marhumning yoshi hisobga olingan	Marhumning ayol qarindoshlari kiygan azalik kiyimlarni 40 kun, 6 oy yoki 1 yil o‘tgach yechish marosimi.
AYAQTO‘Y	Go‘daknang oyoqqa kirib, yura boshlashi bilan o‘tkaziladigan marosim, ziyofat.	Bola yurishni boshlaganda o‘tkaziladigan marosim va ziyofat.
AKKA CHUX-CHUX	Bolalarning o‘yin turlaridan biri. O‘yinning bu turida bolalardan birining ko‘zi bog‘lanadi. Qolganlar ko‘rsatkich barmoqlari bilan uning boshiga urib “akka chux-chux”deb qochadi. Ko‘zi bog‘liq bola ulardan birini tutishi kerak. Tutilgan bolaning ko‘zi bog‘lanib uning o‘rniga qo‘yiladi. O‘yin shu holda davom etadi.	Ko‘zi bog‘langan bolaning boshqalarning “akka chux-chux” degan chaqirig‘iga javoban ularni tutishga asoslangan xalq o‘yini.
ALASLASH	Kushnoch yoki folbin tomonidan bemorni “davolash” usullaridan biri. Bu odatga ko‘ra yoqqa botirilgan eski lattaga olov yoqilib,	Bemor atrofida yondirilgan latta aylantirib bajariladigan xalqona “davolash” usuli.

	bemorning boshi atrofida aylantirilgan.	
ARAQCHI	Yupqa gazlamadan tayyorlangan astarsiz bosh kiyim. U bir rangdagi gazlamadan tikilgan bo‘lgan. Bosh kiyimning bu turi boshni ortiqch ter va namdan saqlagan.	Yupqa gazlamadan tikilgan, astarsiz, boshni ter va namdan saqlovchi bosh kiyim.
ARPASOLDI	Kelin va kuyovga serfarzand bo‘lsin, o‘zidan ko‘payib yurish istagini ifoda etish maqsadida nikoh kechasi kuyovning to‘ni etagiga arpa solish.	Nikoh kechasida kuyovning to‘n etagiga serfarzandlik tilagi bilan arpa solish marosimi.
BARAKABERDI	Barakasini berdi. Mol bozorida qo‘y echki, sigir, va boshqa uy hayvonlariga dallollar tomonidan belgilangan narxga mol egasini va xaridorning rozilik alomati	Mol bozorda narxga kelishilganda aytiladigan an‘anaviy ibora.
BARAKAURUG‘	Yerga dastlabki urug‘ sepishni dehqonchilik bilan ko‘proq shug‘ullanib yurgan dehqon tomonidan boshlab berish. Keksa dehqon tomonidan ikki- uch siqim urug‘ sepilgach, qolganini yer egasining o‘zi davom ettirgan.	Urug‘ sepishni mohir dehqonning boshlab berishiga asoslangan dehqonchilik odati.
BESHBARMOQ (G‘uzor)	Beshta mayda dumaloq toshchani yuqoriga otib, otilgan toshni tushirmay, ilib olish va so‘ngra bosh va ko‘rsatkich barmog‘i orasidan otib o‘ynash (bolalar , asosan, qizlar o‘yini)	Beshta toshni otib-ilib, barmoqlar orasidan o‘ynaladigan qizlar o‘yini.
BIRINCHOVA	Qaynatilgan guruchga qatiq qorishtirib tayyorlangan suyuq ovqat, mastavaniy bir turi	Qaynatilgan guruch va qatiqdan tayyorlanadigan, mastavaga o‘xshash suyuq ovqat.

Ko‘rinadiki, o‘quv lug‘at uchun tanlangan etnografik birliklar xalqning urf-odat, turmush tarzi, umuman olganda, qadriyat tizimini tushuntirishga xizmat qilgan. Etnografizmlarning aniq, tushunarli izohi oraqali o‘quvchi so‘zning ma‘nosi bilan birga madaniy kontekstini ham anglab yetadi. Masalan, “*barakaurug*” so‘zida xalqimizdagi "keksalik – baraka", "duo – hosildorlik" kabi qadimiy tushunchalar mujassam. “*Alaslash*” esa e‘tiqodiy-ma‘naviy tabiblik an‘analarining so‘z orqali ifodalanishi mazkur so‘zlarning

lingvomadaniy tamoyil asosida lug‘atga kiritilishini ta‘minlagan. “*Akka chux-chux*”, “*beshbarmoq*” kabi o‘yin nomlari obrazlilik, ritmika va xalqona ohang bilan boyitilgan bo‘lib, nutqiy madaniyatga zamin yaratadi. Bu etnografizmlarning badiiy matnlar, folklor va bolalar o‘yinlari tilida uchrashi leksik - uslubiy tamoyil asosida lug‘atga kiritilish uchun asos bo‘ladi. “*Azaburon*”, “*ayaqto‘y*”, “*arpasoldi*” kabi birliklar esa didaktik jihatdan ma‘naviy tarbiya, qadriyatga hurmat, ijtimoiy anglash ko‘nikmasini shakllantiradi.

O‘quv lug‘ati lingvistik lug‘at sifatida tilning orfografik, grammatik me‘yorlarini aks ettiradi. Shu ma‘noda lug‘atga kiruvchi birlik me‘yoriy talablar asosida rasmiylashtiriladi. Aksariyat tadqiqotlarda o‘quv lug‘atining til leksik tizimining o‘zaro bog‘liq paradigmatic va sintagmatik xususiyatlarini, leksik birlikning nutqda haqiqiy qo‘llanishi bilan bog‘liq qirralarini ochib berishga katta e‘tibor qaratiladi. [Бахриддинова Б.М., 2020] Shunga asl manbada “*барака берди*”, “*барака уруғ*”, “*арпа солди*” kabi etnografizmlarni lotin yozuvidagi imlo qoidasiga asosan “*barakaberdi*”, “*barakaurug‘*”, “*arpasoldi*” kabi berish tavsiya etiladi. Shuningdek, so‘zlarni izohlashda paradigmatic (sinonim, omonim, antonim, ko‘p ma‘nolilik), sintagmatik aloqalarini hisobga olish etnografizm mazmunini ortiqcha yuklamasiz tushunishga olib keladi. Masalan, “*barakaberdi*” etnografizmi, odatda, ***mol bozori, dallol, savdolashmoq*** kabi birliklar kontekstida qo‘llanadi, shuning uchun izohda bu so‘zlarning sintagmatik alaoqasiga asoslanish zarur.

XULOSA

Demak, o‘quv lug‘atlari xalq tilining nafaqat normativ, balki madaniy, tarixiy va estetik qatlamlarini yorituvchi vosita sifatida ham ahamiyatli. Etnografik birliklar esa ana shu qatlamlarning til shaklida mujassamlashgan ifodasi bo‘lib, ularni o‘quv lug‘atiga kiritish orqali yosh avlod milliy qadriyatlar, urf-odatlar va xalq tafakkuri bilan tanishtiriladi.

Etnografizmlarni tanlashda didaktik, lingvomadaniy va leksik-uslubiy mezonlarga asoslanish ularning o‘quvchi uchun foydali, semantik jihatdan boy va uslubiy jihatdan mos bo‘lishini ta‘minlaydi. Tanlangan birliklarning paradigmatic va sintagmatik bog‘liqlilari, uslubiy qamrovi va kontekstdagi faoliyati lug‘at izohlarida aniq aks ettirilishi kerak. Shu yondashuv orqali o‘quv lug‘ati nafaqat so‘z ma‘nosini, balki uning ortidagi madaniy kontekstni ham yoritadi, bu esa o‘quvchida mustahkam leksik bilim, til sezuvchanligi va madaniy tafakkurni shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Amonturdiyev N.R. Surxondaryo etnografizmlarining leksikografik xususiyatlari : Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Termiz, 2021. – 137 b
2. Бахриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол.фан... доктори (DSc) дисс. – Самарқанд. 2020., –252 б. – 34В.
3. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016

4. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. –Тошкент, Фан, 1991.
5. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. –Тошкент, Мухаррир, 2011.
6. Qosimova R. O‘zbek to‘y va motam marosim folklori matnlarining inglizcha tarjimasida etnografizmlarning berilishi. Fil.fan.bo‘yicha fals.dok. (PhD) dis. –Toshkent, 2018.
7. Рахимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. – Термиз, Термиз давлат университети, 1995.
- 8.Тўйчибоев, Қашқирли Б. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент, Академнашр, 2012.
9. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962.